

ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ ВЕРХНЕГО ПОТИСЬЯ.— Львов: Світ, 1991.— 180 с.

Задум написати стародавню історію Верхнього Потисся виник ще в середині 80-х років¹. На цей час у результаті систематичних досліджень, що велися з 1970 р. в основному трьома експедиціями: Палеолітичного музею Природи НАН України, Ужгородського держуніверситету і експедицією Ужгородської групи Інституту археології НАН України (з 1985 р. Інституту суспільних наук НАН України), було відкрито і частково досліджено понад двісті стоянок, поселень, городищ, могильників різних епох і культур, від давнього кам'яного віку і до середньовіччя. На археологічну карту Закарпаття нанесено пові, до цього часу невідомі пам'ятки. Протягом 70—80 рр. у вітчизняній та зарубіжній археологічній літературі опубліковано не тільки окремі повідомлення й статті, але й монографії з проблемних питань стародавньої історії Верхнього Потисся. Отже, на час написання книги автори мали у розпорядженні достатній джерельний матеріал.

Забігаючи вперед зауважимо, що авторський колектив у складі докторів історичних наук, професорів Е. А. Балагурі та І. М. Гранчака, кандидата історичних наук В. Г. Котигорошка, професора Ниредьгазького педінституту П. Гаршфалві, доцента цього ж інституту П. Неймета, ст. наукового співробітника Саболч-Сатмарського музею ім. Андраша Йоші К. Куруц не зумів професіонально використати цей багатий джерельний матеріал, об'єктивно оцінити здобутки попередників, допустив ряд прикрих концептуальних і фактичних помилок. Науковий апарат, карти, схеми через численні перекручення і неточності викликають недовіру читача.

У зв'язку з тим, що автори вважають книгу значним досягненням археологічної науки і пропонують її археологам, історикам, краєзнавцям, викладачам і студентам історичних факультетів, було б невиправданим обійти мовчанням всі «перли», якими автори рецензованої книги «збагачили» історичну науку. Нам пощастило, що в книзі вказані автори вступу, окремих розділів та висновків, це дає змогу адресувати наші зауваження конкретному авторові.

І. М. Гранчак у вступі заявляє, що «до сих пор нет целостного исследования истории и культуры населения Верхнего Потисья, которое восполнило бы недостающие звенья в воссоздании истории народов Восточной и Центральной Европы». Дозволимо собі зауважити, що і після виходу монографії «Древняя история Верхнего Потисья» історичній науці надто не пощастило, бо їй запропоновано більше «сирого» археологічного матеріалу, ніж обіцяні читачу палеоекономіка, етнокультурні та стосоціальні процеси, взаємозв'язки і взаємовпливи носіїв культур Карпатського ареалу і суміжних територій.

Авторами I розділу, присвяченого історії дослідження Верхнього Потисся, є І. М. Гранчак та П. Гаршфалві. Як на нас, автори взяли на себе непосильну ношу — проаналізувати доробок кількох поколінь вітчизняних і зарубіжних археологів. Про це свідчить зміст розділу. На перший погляд, поверховий аналіз звучить досить мелодійно, але глянеш глибше — розладнаний музичний інструмент. Тут є перекручення прізвищ, наприклад, замість Ференц Пулські, Я Пулковські (С. 6), цей же автор в посиланні Л. Пулські (С. 21), Йосип Хампел, а не Я. Хампел; приписуються праці дослідникам, які їх ніколи не писали, наприклад, Я. Хампелу — праця П. Рейнеке (посилання 73). Перераховується ряд авторів, які не мали ніякого відношення до вивчення стародавньої історії Верхнього Потисся, а разом з тим не згадуються такі (Я. Міхай), які безпосередньо вивчали старожитності Закарпаття.

Розглядаючи стан дослідження археологічних пам'яток Верхнього Потисся в 20—40-х роках ХХ ст., автори чомусь посилаються на роботи А. Можоліч, що вийшли в 1957, 1967, 1973 рр. (посилання 97—99). Згадується автор П. Патаї, а посилання робиться на зовсім інших дослідників (посилання 120 — Ф. Томпа, 121 — Я. Віздал). Під цифрою 112 називається праця М. Рошки, яка немає ніякого відношення до Верхнього Потисся, а стосується Центральної Трансильванії. Пиним іншим, як поверховою обізнаністю, можемо пояснити висновок, зроблений авторами на С. 7, де перераховується ряд дослідників (Я. Бем, Я. Ейснер, В. Будінські-Крічка, Ф. Томпа, А. Можоліч, П. Патаї, М. Рошка, И. Нестор, Д. Попеску), в працях яких «по-новому, хотя и не всегда с достаточным научным обоснованием, освещены все периоды древней части (?) Верхнего Потисья». Звертаємо увагу читача, мова йде про вчених-археологів з європейським іменем! Пікарово, що скажуть про таку аматорську оцінку своїх робіт ті дослідники, які нині ще живуть?

© С. І. ПЕНЯК, І. І. ПОПОВИЧ, М. Ф. ПОТУШНЯК, Й. В. КОБАЛЬ, 1995

На С. 8 автори продовжують дивувати читача. Вони пишуть, що Я. Бем створив нарис давньої історії Верхнього Потисся, а посилаються на Й. Янковича (посилання 76, 77). Не погоджуємось з оцінкою І. Гранчака та П. Гаршфалві щодо книги Й. Янковича «Подкарпатська Русь в предісторії» (в посиланні фігурує стаття Й. Янковича), автор ніби не створив культурно-хронологічну класифікацію пам'яток Закарпаття. Якраз навпаки! Й. Янкович перший розробив таку культурно-хронологічну класифікацію. Складається враження, що автори мало знайомі зі змістом цієї книги.

Авторами II розділу є Е. А. Балагурі і К. Куруц. Вчені розпочинають його романтичним вступом, з якого читач дізнається, що «современные отроги Карпат в период существования питекантропа и синантропа омывались волнами моря, а в лесах росли пальмы и диаксонии». Це щось нове в науці! Дотепер було відомо, що названі дерева росли тут принаймні 10 мільйонів років тому, задовго до початку льодовикової епохи, тобто до появи у Верхньому Потиссі питекантропів і синантропів (С. 23). Вчитуємось далі: «В период палеолита в Европе произошли резкие климатические сдвиги. Значительную часть ее охватил ледник, четыре раза наступавший назад на север» (С. 24). Але й це ще не все. На цій же сторінці читаємо: «С наступлением ледниковой эпохи климат Верхнего Потисся резко изменился, но ледник до Карпат не дошел даже в период самого мощного, Рисского оледенения. Однако высокогорные массивы Карпат были покрыты ледником, что сказалось на природных условиях Тисо-Дунайского бассейна.» Так питається, де правда? Чи дійшов льодовик до Карпат, чи ні (С. 24)?

Неправдоподібним є твердження авторів, що «Королевская стоянка свидетельствует об использовании для жилья скальных навесов, защищавших от холодных ветров. Вся жилища площадью была покрыта каменной вертикальной оградой» (С. 27). Виникає питання, а де ж вони жили? Дослідники-першовідкривачі в Королеві і не здогадуються про своє «оригінальне» відкриття. Помилковим є твердження, що людина мустьєрської доби на Закарпатті мешкала в печерах «Молочном камне, в Великой Угле» (читай Великій Угольці). Звісно, йдеться про одну печеру Молочний Камінь, що знаходиться у Великій Угольці Тячівського району, датовану низнім палеолітом. Це відповідають дійсності факти, які наводять автори, говорячи про знахідки в Берегові і Великій Угольці (Молочний Камінь): багато кісток печерних ведмедів, зубрів, оленів, диких коней (С. 30). Насправді, тільки у Великій Угольці знайдено кістки печерного ведмедя.

Нічим іншим, ніж безвідповідальністю, слід пояснити манеру, коли при розгляді питання про існування примітивних майстерень по обробці каменю (Королеве, Тибаво, Цейков) Е. А. Балагурі посилається чомусь не на першовідкривачів, а на свою загальну статтю «Исследования археологических памятников Закарпатья за годы Советской власти», в якій, до речі, про це нічого не сказано. На цій же сторінці ще одна «перлина»: «По принятой в науке датировке эти геологические периоды относятся к 40—12 тыс. лет до н. э. Они состоят из археологических культур ориньяк, солутре и мадлен». Чи можуть геологічні періоди складатися з археологічних культур, таке запитання адресуємо авторам розділу...

Мезолітичні пам'ятки Верхнього Потисся, як вказують автори, ще слабо вивчені. Весь археологічний матеріал, що характеризує мезоліт, подається за результатами досліджень Л. Г. Мацкєвского, проведених у 70—80 рр. на Закарпатті. Авторі зараховують мезолітичні пам'ятки Верхнього Потисся до «свидоской» (читай свідерської) культури. До речі, першодослідник мезоліту Закарпаття Л. Г. Мацкєвой не пов'язує їх з цією культурою.

Характеризуючи мезоліт, автори не обійшлись без недоречностей. На С. 30 мезоліт Верхнього Потисся датується ними XII—VI тис. до н. е., а на С. 32, на якій підбиваються підсумки мезоліту, уже X—V тис. до н. е.

Багато уваги автори приділили неоліту. Тут подається загальна характеристика доби, розглядається історія дослідження, аналізується матеріальна і духовна культура, робиться спроба розв'язати проблему походження і датування неолітичних культур. Але як видно, ця робота виявилася для них непосильною. Поверхове володіння археологічним матеріалом та етнокультурною ситуацією в регіоні стало причиною появи на папері непослідовних думок, плутанини в характеристиці неолітичних культур, їх походження, датування та подальшої історичної долі.

Щоб не бути голосливими, наведемо кілька прикладів. Згідно твердження Е. Балагурі і К. Куруц, місцеве неолітичне населення виникло то з невідомих генетичних коренів, то під впливом культурних імпульсів з Балкано-Егейського ареалу, то в результаті переростання мезолітичного в неолітичне населення з відтворюючими формами господарства (С. 33). На С. 33 неоліт датується 5000—1900 рр. до н. е., а коли йдеться про енеоліт, наведено датування (IV—II тис. до н. е.) перекриває попереднє (С. 51). На основі нових археологічних даних неоліт Верхнього Потисся датується в межах 5100—3700/3600 рр. до н. е., а енеоліт — 3600—2000/1900 рр. до н. е.

Характеризуючи пам'ятки раннього неоліту, автори в одному випадку відносять поселення Зайто і Шонкад до культури Кріш (С. 37), в іншому — до культури (групи) Самош (С. 45). При описі Старчево-Кріської кераміки автори посилаються на рис. 4, на якому, до речі, зображені зразки кераміки поларської культури. Подібна справа з пластикою. Антропоморфна пластика, знайдена на поселенні Кішмезе поблизу с. Рівне, приписується поселенню на Малій Горі біля с. Заставне.

Згідно правил наукової етики, на використанні чужі таблиці та малюнки робляться посилання. Йдеться про таблиці і текстовий матеріал, запозичений у М. Ф. Потуніяка.

За сучасними даними впродовж середнього неоліту в Потиссі існували дві культури: культура альфельдської лінійної кераміки та культура мальованої кераміки. Змішування цих двох синхронних культур, які до речі, існували на двох різних територіях, призводить авторів до концеп-

туальних помилок. У культурі альфельдської лінійної кераміки виділяються три етапи розвитку: ранній (Барца), середній (Тисодоб-Капушани), пізній (Б'юк). Культура мальованої кераміки, виділена М. Ф. Потушняком, теж пройшла три етапи розвитку: ранній (Рівне, Кончани, Шонкад), середній (Рашковці) та пізній (Дяковс). Обидві культури датуються 4500—4000 рр. до н. е.

Згідно відносної хронологічної періодизації, пам'ятки Тиської культури є раннім етапом Полгарської культури, а пам'ятки Тисополгарської і Бодроккерестурської груп представляють її фінальний етап.

Нечітко і неповно охарактеризована полгарська культура, виділена С. Пішкою. Культура Полгар об'єднує кілька колишніх груп і культур доби пізнього неоліту і енеоліту. За сучасними даними вона представлена трьома періодами: перший включає групи пізнього неоліту (Дрисине, Заставне, Берегове), другий — ранньоенеолітичний (Чічаровце, Чехолом-Оборін) і третій — середньо- і пізньоенеолітичні групи Тисополгар, Бодроккерестур, Лажняни.

Полгарська культура датується в межах 4000—2700/2600 рр. до н. е.

Розділ III присвячено мідному віку, автором його є Е. А. Балагурі. Дослідження побудоване на застарілих матеріалах і концепціях. Автор дотримується думки, що мідний вік у Верхньому Потиссі поділяється на два культурно-хронологічні періоди: перший представлений пам'ятками культури Тисополгар, другий — Бодроккерестур (С. 51, 52). Через дві сторінки, забувши про те, що було сказане вище, автор на С. 55—57 подає опис третьої культури — баденської. Як бути читачу? Яким даним вірити? Існували дві чи три культурно-хронологічні групи?!

Характеристика баденської культури неповна. Назви місцезнаходжень не відповідають дійсності. Наприклад, поселення в с. Дідове (урочище Гомплог) не належить до баденської культури. Відкриття на Закарпатті ранніх пам'яток баденської культури, маємо на увазі болеразький тип (Вовчанське, урочище Браунтаг), дозволяє час існування баденської культури датувати в межах 2700/2600 рр. до н. е.— 2000 рр. до н. е., а не як датує автор: 2150—1800 рр. до н. е. Це вже час існування культур Піршег та Східнослов'янських курганів.

Повним абсурдом є твердження Е. А. Балагурі, що пам'ятки «Лажнянської групи» вважаються перехідними між добою міді і ранньої бронзи (С. 55). Дивує нововведення, з яким читач зіткнеться в розділі. Розділ «Мідний вік» написано з одним посиланням, в той же час у списку літератури фігурує аж 20 авторів.

Автор IV розділу «Бронзовий век» теж Е. А. Балагурі. Періодизація і хронологія, як кажуть, «свята святих в археології». Нею і розпочинає автор розділ. Розбіжність цифр і дат зустріваче читача. То бронзовий вік охоплює період 1900—900 рр. до н. е., то він закінчується в 700, 800 рр. до н. е. (С. 58). Справа в тому, що автор «забув» тільки пояснити читачам, що представлений поділ бронзового віку за періодизацією П. Рейнске на ранній (1900—1700 рр. до н. е.), середній (1700—1380 рр. до н. е.) і пізній (1380—1200 рр. до н. е.) з подальшим його вивченням зазнав значних змін, уточнень та доповнень.

Автор несправомірно зіставляє пізні періоди доби бронзи з системою П. Рейнске і це вносить плутанину в хронологію культур бронзового віку. Досить сказати, наприклад, що період Бронзи А (за Рейнске) не охоплює раннього бронзового віку, як його розуміють сучасні дослідники, а охоплює середній бронзовий вік, а звідси, природно, випливає, що період Бронзи 1В (за Рейнске) є лише кінцевою фазою середнього бронзового віку, а не весь бронзовий вік. До чого це призводить, щоб не бути голосливими, проілюструємо на матеріалах розділу.

На С. 72 автор пише, що скарби культури Отомань, яка належить до середнього бронзового віку і відповідає періодам Бронза 1В — Бронза 2В, (сьогодні період Бронзи 2В дослідниками включений до періоду Бронзи С), належить до хайдушамшонсько-апайського або косідерського горизонтів і датуються періодами Бронза А — Бронза 1В і Бронза 1В — Бронза 2В, тобто 1600—1400 рр. до н. е. Як бачимо, різниця велика як у відносній, так і абсолютній хронології. Але й це ще не все, якщо згадаємо, що перший з горизонтів дослідники датують тільки періодом Бронзи 2А, а другий — тільки періодом Бронзи 1В, то повний хаос в хронології, що панує в розділі, стає очевидним.

Не робить честі автору та непослідовність у твердженнях, що є характерною для розділу. Одні і ті ж пам'ятки належать до різних культур, одні і ті ж культури датуються по-різному. Так, наприклад, на С. 72 скарби косідерського горизонту відносяться до культури Отомань, а на С. 81 вони вже належать станівській культурі разом з бронзовими виробами опайського горизонту. Подібні погіршеності є і в питаннях хронології окремих археологічних культур. Наприклад, на С. 86, ставіська культура датується періодами Бронза С — Бронза Д (за Рейнске), а на С. 87 — Бронзою 2В — Бронзою Д, Бронзою 2В — Гальштат А, що відповідає XIV—XII ст. до н. е.

Не обійшлося в розділі без концептуальних помилок. Скажімо, Східнослов'янську курганну групу культури шнурової кераміки, яку дослідники відносять ще до енеоліту, автор хронологічно поставив в один ряд з культурою Піршег. Тепер це вже застаріле твердження. У 1982 р. хронологія культури Піршег була переглянута і її віднесено до кінця раннього періоду бронзового віку тому, що їй передували пам'ятки культури Мако. Звідси випливає, що культури Піршег і Східнослов'янських курганів на Закарпатті співіснувати не могли, а тим паче, як твердить автор, бути асимільовані носіями піршегської культури (С. 64, 67).

Подібне простежується в розділі й з культурами середнього і пізнього бронзового віку. Складається враження, що автор заплутався у назвах культур. Поселення і могильники, які характеризують одну культуру, він приписує іншій. Е. А. Балагурі характеризує Отомань, Фюзешобонь і Дюловаршанд як окремі культури. Натомість румунські і частково словацькі археологи зараховують їх до однієї Отоманської культури. Угорські дослідники відносять культуру Отомань до раннього бронзового віку, а культури Фюзешобонь і Дюловаршанд вважають окремими культурами середнього бронзового віку. Перераховуючи пам'ятки культури Отомань, автор називає

серед них такі, які є характерними для культури Фюзенбонь (Медясо, Стреда над Бодрогом та ін.). З якою метою це робиться, невідомо.

Як уже згадувалось, Е. А. Балагурі відніс станівську культуру до пізнього бронзового віку, тоді як румунські (Т. Бадер), угорські та німецькі дослідники на підставі найновіших даних підтвердили її існування уже протягом усього середнього бронзового віку. Отже, датування станівської культури часом, який пропонує автор, не відповідає нинішньому стану вивчення проблеми.

Курганні поховання з Чомонина Мукачівського району, про які згадує автор на С. 79, не належать до станівської культури, а становлять окрему групу доби Бронзи Д. На цей час культура Станове уже припинила своє існування. Велика кількість бронзових скарбів цього часу, як показав аналіз посудин, в яких вони були знайдені, не належали станівській культурі (Т. Кеменцеф).

Починаючи з рубежу XII—XI ст. до н. е. і майже до VI ст. до н. е. у Верхньому Потиссі існувала етнічна спільність, яка отримала назву культури Гава. Їй в розділі присвячено достатньо матеріалів. Заслужовує на увагу характеристика укріплених поселень-городищ. Серед них виділяється Шелестівське городище як найкраще досліджене. На думку Е. А. Балагурі, воно виникло дуже рано і життя на ньому припинилося в IX—VIII ст. до н. е., тобто в результаті просування кімерійців і лужичан. Як показали нові дослідження, ця теза спростовується певними матеріалами. Гавські городища на сусідніх територіях виникають саме тоді, коли в Карпатському басейні з'являються кочівники з південно-руських степів. Навмисне притягання знайденого нібито бронзового скарбу та поодиноких речей на Шелестівському городищі (XII ст. до н. е.) і датування ними городища, виявились безпідставними.

Аналіз розділу був би неповним, коли б ми не вказали читачам на велику кількість недоречностей, перекручень, помилкових тверджень та курйозних висновків. Розпочнемо з ілюстрацій — вагомій частини археологічної літератури. Як випливає з назви таблиці (рис. 10), автор зобразив виробу доби середньої бронзи культури Отомань. Досить одного погляду фавіхи, щоб визначити, що речі під цифрами 7, 8, 17, 18 не мають ніякого відношення до названої культури, а до того ж ще на три й більше століть молодші від показаних на рисунку. Такою ж «хворобою» страждає й рисунок 13 — металеві вироби пізньої бронзи. Як відомо, розроблена типологія і хронологія фібул в археологічній науці відіграє неабияку роль. Але автор нехтує нею. Як на нього, на могильнику у Великому Березному було нібито знайдено фібулу типу «пассаментери» (С. 103), насправді ж знайдено зовсім інший тип — «Санта Лучія». Помилково твердить автор, що фібули типу «пасс'єри» поширилися у Верхньому Потиссі не в період Гальштат В (IX ст. до н. е.), а набагато раніше, у XII ст. до н. е.

У розділі багато мовно-стилістичних погрешностей, не говорячи про науковий апарат, до якого слід підходити критично. Загалом розділ першантажений загальною інформацією та детальним описом, підкреслюємо, детальним описом, а не аналізом археологічних культур — Піршег, Отомань, Станове, Гава. На жаль, автор не зміг використати цей багатий джерельний матеріал для відтворення історичної долі його творців.

«Раннежелезний період» — так назвав В. Г. Котигорошко п'ятий розділ монографії, який, на думку автора, поділяється на два «культурно-хронологічні горизонти»: передскіфський і скіфський. В археологічній науці загальноприйнятим вважається термін «ранньозалізний або залізний вік». У Центральній Європі, куди входить Верхнє Потисся, ранньозалізний вік поділяється на два періоди: гальштатський і латенський. Тому термінологія, вживана для пам'яток Східної Європи, яку автор так широко сиринняв, не зовсім вдала для старожитностей Верхів'я Тиси. Адже власне культура, в межах якої здійснився перехід від доби бронзи до раннього заліза в нашому регіоні, відома під назвою фракійського гальштату. В її межах виділено кілька локальних груп, в тому числі голірадська в Прикарпатті, молдавська в Пруто-Сиретському межиріччі і Гава у Верхньому Потиссі.

Довільне вживання термінології веде до перекручення історичного процесу. Одні і ті ж пам'ятки, які мають чітко визначені часові межі, на думку Е. А. Балагурі, належать до бронзового віку, а за твердженням В. Г. Котигорошка, вони опинилися у «предскіфском горизонте раннежелезного періода». Така доля спіткала могильник у Великому Березному, Войнатині та ін., а також відомі гальштатські городища, переважна більшість яких виникла у VIII ст. до н. е., коли залізо почало вироблятися у масовій кількості. Перекозливим підтвердженням цьому є знаходження залишків металургійного виробництва заліза на городищі Стремтура в Іршаві. Ці пам'ятки чомусь потрапили до бронзового віку.

Надзвичайно важливий період в історії фракійського населення Карпатської улоговини настав тоді, коли його розвиток був порушений проникненням окремих воєвоначних загонів іраномовних племен. У рецензованій монографії він представлений тільки механічним перерахуванням окремих пам'яток і зауваженням про те, що незначна кількість пам'яток пояснюється зменшенням кількості населення «в связи с миграционными процессами, происходящими в конце бронзового века».

На жаль, археологічний матеріал не розглядається на широкому історичному тлі. Незважаючи на те, що автор використав термін «скіфський горизонт» для позначення пізньогальштатського часу, роль скіфів в історичній долі населення досліджуваного регіону зовсім не зрозуміла. Вона виявляється хіба що в назві. А між тим, скіфська проблема в Карпатській улоговині як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії залишається пересічною.

Концептуальна характеристика куштановицьких пам'яток сформульована на підставі праць вітчизняних і зарубіжних авторів, однак окремі її положення і висновки приймаються без належного аналізу і, нерідко, подаються в перекрученому стані. Наведемо хоча б один приклад. Подібно до П. Юречка і С. Мирошеевої, В. Г. Котигорошко специфікою східнослов'янських пам'яток цього часу вважає наявність гончарського посуду, що не викликає сумніву. Неточність в іншому. Автор на цій підставі робить висновок, що східнослов'янська область була пов'язана з

групою Феріджіле, а не з куштановицькою. Дозволимо собі не погодитися з ним. Гончарська кераміка — рідкість на могильнику Феріджіле, так само як і могильнику в Куштановицях. Проте, що автор не має елементарної уяви про гетьський могильник Феріджіле та про історико-культурну ситуацію в Карпатській улоговині, свідчить пояснення в примітці на С. 113: «Феріджіле — культурная группа второй половины VI — первой половины V в. до н. э. на территории Трансильвании». До речі, на території Трансильванії була поширена так звана семиградська або трансильванська група пам'яток пізньогалльського часу, яка ідентифікується з історичними агафірсами, а група Феріджіле займає район Олтенії і Мултенії і узгоджується з гетами Геродота.

Не забезпечує текстових висновків ілюстративний матеріал (рис. 16, 17). Він завис у повітрі, або зовсім не пов'язується з текстом розділу.

Даремно В. Г. Котигорошко намагається штучно притягти окремі пам'ятки Північно-Східної та Північно-Західної Румунії для характеристики Верхнього Потисся. Така спроба вносить тільки плутанину у відтворення історичного процесу. Ці пам'ятки входять до складу поліетнічної культури Векерцуг, яка поділяється на кілька генетично неоднорідних груп. Причому, північно-східна група (включаючи могильники Петенхаза, Тарпа) споріднена з куштановицькою і узгоджується з фракійським етносом, а південна приписується іраноювним сігінам. Їх виникнення було пов'язане, як вважає провідна частина дослідників, з експансією скіфів у Центральну Європу. Мабуть, під їх натиском припиняють існування укріплені городища Арданове (тут, до речі, знайдений скіфський кинджал), Шелестове, Іршава. Ці події припадають десь на VI ст. до н. е., а, можливо, на 513, 512 рр. до н. е., тобто на часи скіфо-перської війни. Про це свідчить значна кількість знахідок скіфського типу в Карпатському басейні, в тому числі й на Закарпатті, на жаль, про них автор не згадав.

Тенденційність у концептуальних питаннях призводить автора до порушення історичної періодизації. Чомусь ціла низка пам'яток, яка характеризує завершальну стадію куштановицької групи, у рецензованій праці опинилися в латенській культурі, наприклад, курган XI Куштановиця, Бобове та ін. Ці пам'ятки датуються IV—III ст. до н. е. і не становлять якогось винятку в історичному процесі заселення Карпатської улоговини. Вони характеризують період співіснування місцевого фракійського населення з прийдешніми кельтами. Намагання штучно притягти пізньокуштановицькі пам'ятки для характеристики латену Верхнього Потисся на сьогодні є анахронізмом. Ці питання не раз порушувались у наукових дискусіях. З приходом кельтів до Карпатської улоговини куштановицька група пам'яток припиняє своє існування, принаймні в III—II ст. до н. е., археологічно куштановицькі традиції ні в житловому, ні в поховальному ритуалі, ні в речовому інвентарі не простежуються.

Даремно автор намагається представити куштановицьку групу пам'яток як прасову, на базі якої сформувалась культура населення першої половини I тис. н. е. Археологічний матеріал цього не підтверджує, а писемні джерела для з'ясування цієї проблеми відсутні. Визначення наймолодших пам'яток куштановицької групи IV ст. до н. е. не правомірне, вони зникають з середини III ст. до н. е.

Таким чином, розділ про ранньозалізний вік — далеко не останнє слово сучасного стану археологічної науки і аж ніяк не відповідає гучній назві книги «Древняя история Верхнего Потисья». З тексту можна лише догадуватися про цю історію.

Автор VI розділу «Латенська культура» В. Г. Котигорошко. Ранньозалізний вік у середині I тис. до н. е. змінюється наступним етапом — пізнім залізним віком. Найбільш яскравою культурою, що представляла пізній залізний вік в Західній і Центральній Європі, була латенська культура. Враховуючи те, що в цей період у Європі існували й інші культури, розділ, як на нас, краще було б назвати «Пізній залізний вік» чи «Верхнє Потисся в добу пізнього заліза», а не археологічним терміном «Латенська культура», що включає в себе ширше поняття.

Уже в першому абзаці стикаємось з прикритими неточностями, що свідчать про поверхове знайомство автора з латенською культурою. По-перше, доводиться до читача, що носії латенської культури — кельти, грецьким авторам стали відомими з V ст. до н. е., а не з VI ст. до н. е., як це загальновідомо, по-друге, що кельти в Карпатській улоговині з'являються в IV ст. до н. е., а не як свідчать пам'ятки, в V ст. до н. е. (Бучани, Ступава, Шопрон та ін.). Помилковим є твердження В. Г. Котигорошка, що на сьогодні основною хронологічною схемою культури латен є схема Рейнеке. Насправді ж цією хронологічною схемою користуються тільки в Центральній Європі, тоді як у Швейцарії, Франції існують свої схеми.

На жаль, більша частина розділу присвячена простому опису археологічного матеріалу. Як тільки автор торкається відтворення історичних процесів, то його думки нічим не підтверджуються і викликають сумнів. Ряд помилок пов'язаний з недостатнім знанням першоджерел та літератури. На Галиші і Ловачці не було досліджено 24 напівземлянки, як пише автор (С. 127). Т. Легоцький цифрами 1—24 позначив лише найважливіші місця знахідок матеріалу. Причому третину з них становлять скарби, про які, як видно з тексту, автор не знає, бо праці Т. Легоцького в оригіналі не читав. На рис. 18 подається карта місць знахідок латенської культури Верхнього Потисся. Але гріш їй ціна, якщо нею користуватися не можна. Там або відсутні цифри, або вони не прив'язані до місцевості, або розташовані довільно.

Розділ VII отримав найменування «Культури римського времени». Він присвячений важливому, бурхливому періоду історії Верхнього Потисся першої половини I тис. н. е. Якщо дотримуватися історико-хронологічної періодизації, а перні розділи названі за нею, то краще було б назвати розділ «Культури першої половини I тис. н. е.».

Розділ починається викладом історії дослідження пам'яток першої половини I тис. н. е. У ньому названі А. Йовші, Т. Легоцький, Я. Ейнсер, Ф. Потушняк, які плідно вивчали цей період. Перераховуються широкомасштабні польові роботи, проведені експедицією УжДУ, словацькими, угорськими і румунськими дослідниками за останні 20—30 років. Однак і в цьому розділі навмисне замовчуються дослідження, які проводила Ужгородська група Інституту археології

ІАН України до 1985 року під час будівництва газопроводів Оренбург — Західний кордон та Уренгой — Ужгород. Йдеться про значні за розмірами польові дослідження пам'яток першої половини I тис. н. е. в Ратівцях, Галочі, Комарівцях, Пацканеві Ужгородського району, Клячанові, Баркасові Мукачівського району та ін. На жаль, цих пунктів немає навіть на карті пам'яток I—IV ст. н. е. (рис. 23). Між тим, ці матеріали зберігаються в науковому архіві ІА НАН України, частково опубліковані і доступні для використання. Питасться, про яке сучасне висвітлення стану пам'яток першої половини I тис. н. е. може йти мова, коли вони так безцеремонно замовчуються.

Хоч В. Г. Котигорошко і назвав розділ «Культури римського времені», але, на жаль, весь археологічний матеріал: житла, майстерні, знаряддя праці, зброя, прикраси, монети тощо, подаються разом, вкупі, виділяються тільки види, типи, групи пам'яток. Які конкретні пам'ятки належали носіям тієї чи іншої культури, читач тут не знайде. Подібно представлені й поховальні пам'ятки. У першій половині I тис. н. е. на території Верхнього Потисся виділяються чотири групи поховальних пам'яток і один «жертвеник». Папрошуються запитання, про що говорить такий різнобій поховальних ритуалів? Чи він пов'язаний з еволюцією поховального ритуалу, чи появою нового етносу, чи зміною надбудовчих явищ! Але відповіді на них немає.

Ще раніше, у своїй кандидатській дисертації, В. Г. Котигорошко до культури карпатських курганів зарахував усі пам'ятки першої половини I тис. н. е., виявлені у Верхньому Потиссі. І в цьому розлі він підкреслює, що «культура населення римського времені Верхнього Потисся тождественна культурі карпатських курганів Прикарпаття» (С. 167). виправимо автора: подібна, але не тотожна. У формуванні культури карпатських курганів Закарпаття зовсім інша підоснова, інші компоненти, звідси, звичайно, і своєрідність.

Як на нас, головною концептуальною помилкою В. Г. Котигорошка є те, що він занадто переоцінює роль носіїв дакійської культури, в той же час навмисно принижус роль носіїв пшеворської культури у зміні етнічного складу населення Верхнього Потисся в II—IV ст. Ця зміна пов'язана з появою в регіоні праслов'янських груп. Ще на початку XX ст. Т. Легоцький пам'ятки, виявлені в Сваляві і Арданові, безпосередньо пов'язував з появою перших слов'янських груп на Закарпатті. В. Будінські-Крїчка три десятиліття тому в пшеворських пам'ятках вбачав не тільки германський елемент, але й слов'янський компонент. Відкриття за останні десятиріччя ряду пам'яток пшеворської культури (Горяни, Ратівці, Пацканеве, Матієве, Солонці та ін.) — яскраве тому підтвердження.

Дуже сумнівно звучить підсумкова фраза В. Г. Котигорошка, що «падіння дакійського господства в результаті дако-римських війн приводить к формуванню в Верхнем Потиссьє культури карпатських курганов» (С. 175). Понсенс! Як відомо, падіння дакійського панування закінчилось на початку II ст. н. е., коли римлянами було засновано провінцію Дація. Чи правомірно пов'язувати ці події з формуванням культури карпатських курганів, якщо курганну групу, відому під назвою Іза II, М. Ю. Смішко датував рубежем нашої ери, а автор розділу I—II ст. (С. 163). Вникає питання, належав цей могильник до культури карпатських курганів, чи ні! Із тексту не зрозуміло, як собі уявляє автор формування культури карпатських курганів після падіння дакійського панування, яким століттям вона закінчується — IV чи V? Пам'яток V ст. культури карпатських курганів у розділі не названо.

Мабуть, не вкладались у концепцію В. Г. Котигорошка пам'ятки V ст. інших етнокультурних груп. Не згадав автор про готське поховання в с. Косине, готський могильник поблизу с. Велика Бакта, який до речі, сам розкопував, про багате поховання генідського вождя поблизу Берегова.

Розділ VIII названий «Славяне и авары». Як на нас, ця назва не відповідає тій історичній ролі, яку відігравав кожний з названих етносів у регіоні в другій половині I тис. н. е. Поки що аварські пам'ятки виявлені тільки на невеликій частині Східної Словаччини, що свідчить про обмежену територію, на яку поширювалось аварське панування у Верхньому Потиссі.

Дуже «оригінально» В. Г. Котигорошко ознайомив читачів з історією дослідження давньослов'янських пам'яток Верхнього Потисся. Він просто її оминув, не назвавши жодного з дослідників. Натомість переніс акцент на вчених, які займалися або займаються загальнослов'янськими проблемами та іншими регіонами (Б. О. Рибаків, П. М. Третьяков, І. П. Русанова, В. В. Седов, В. Д. Баран та ін.).

Розглядаючи три концепції (у автора — теорії, С. 181) заселення Верхнього Потисся, В. Г. Котигорошко пише: «Автор третьей теории М. Ю. Смишко считал предками славян Закарпаття носителей культуры карпатских курганов (II—V вв. н. е.)». Заглянувши до монографії М. Ю. Смішка «Карпатські кургани I тисячоліття нашої ери» читаємо зовсім інше. У М. Ю. Смішка носії культури карпатських курганів, плем'я карпів, на ранньому етапі зараховані до дакійської етнічної групи. На думку вченого, «проживаючи тривалий час у безпосередньому сусідстві із слов'янськими племенами полів поховань вони цілком імовірно, поступово асимілювались» (С. 151). Це дало право М. Ю. Смішку вважати носіїв культури карпатських курганів «безпосередніми предками літописних хорватів», а не як пише В. Г. Котигорошко «предками славян Закарпаття». Інша справа, що колишні носії культури карпатських курганів — карпи чи костобокси — протягом першої половини I тис. н. е. ослов'янилися і на цій же території в другій половині I тис. н. е. з'являється новий етнонім — хорвати. «Повість временних літ» у першій століття існування Київської Русі уже зараховує хорватів до східнослов'янських племен.

На яке об'єктивне висвітлення історії давніх слов'ян Верхнього Потисся претендує автор, якщо замовчує ряд монографій, в яких пильна матеріальна і духовна культура отримали набагато глибше і об'єктивне висвітлення, ніж у рецензованій книзі (Будінські-Крїчка В. Краловський Хлмець. — Нітра, 1980; Пеняк С. І. Давньослов'янські та давньоруські пам'ятки Закарпаття VI—XIII ст. — К., 1980). Тому не дивно, що на карті нововідкритих пам'яток давніх слов'ян VII—IX ст. не знайшлося місця для таких досліджуваних поселень, як Баркасове, Клячанове, Комарівці, Ратівці та ін.

Не згадані в тексті і не відображені на карті слов'янські пам'ятки IX—XI ст., що були

досліджені в Північно-Східній Угорщині Іштваном Ерделі (околиця м. Вашарошнамень в комітаті Саболч-Сатмар). А їх чимало — 15 пунктів.

Обійшов мовчанням В. Г. Котигорошко відкриття в Галочі Ужгородського району та м. Берегові в 1983—1984 рр. експедицією Ужгородської групи Інституту археології НАН України перших у Верхньому Потиссі напівземлякових жителів з класичною керамікою пражського типу VI ст. н. е. З відкриттям пам'яток пражської культури на Закарпатті було отримано достовірні джерела для визначення часу заселення слов'янами Верхнього Потисся та заповнено хронологічний розрив між пам'ятками першої і другої половини I тис. н. е.

Загальноприйнятим є те, що висновки в колективних працях пишуться колективом авторів. Вчені рецензованої книги знехтували цим правилом. Вони доручили написання висновків П. Немету. До чого це нововведення призвело, покажемо на прикладах. Автори розділів пишуть одне, автор висновків зовсім інше. На С. 199 П. Немет зазначає: «На протязі каменного века (900—18 тисячелетия до н. э.) Верхнее Потисье было местом жительства охотников, собирателей и рыболовов». Невже ні автор висновків, ні автори розділів, до речі, є між ними професійно-нальні археологи, не знають, що кам'яний вік включає палеоліт, мезоліт і неоліт і що кам'яний вік закінчується в середині IV тис. до н. е.

Якщо порівняти зміст тексту на С. 34, де йдеться про культурно-хронологічну періодизацію неоліту і енеоліту і текст висновків, то закрадається думка, чи не навмисно заплутують шановні автори читача. Тут повна розбіжність даних і думок. На С. 200 робиться висновок, що на початку бронзового віку виділяються дві самостійні археологічні культури: культура Шршег і Східно-словацьких курганів. Перша визначається як така, що входила до складу великої історико-культурної спільності Зок, а друга — до індоєвропейської етнокультурної спільності. А до якої етнокультурної спільності входила перша. Це ребус для читача. Даремно останній чекає у висновках відповіді на питання, які ж племена в добу середньої бронзи (XVII—XIV ст. до н. е.) мешкали у Верхньому Потиссі «стоящие на одном уровне развития, но различные по этническому составу» (С. 200). Заради якої мети пишуться такі висновки, що цілими абзацами повторюють текст із розділів: наприклад, на С. 203 другий і третій абзаци С. 179, на С. 204 раптово з'являються відомості про нові пам'ятки V ст. н. е., які у книзі обійдено мовчанням.

Отже, висновки монографії «Древняя история Верхнего Потисья» — це яскравий зразок того, як не потрібно писати одну із важливих структурних частин книги. Зрештою, й сама рецензована книга з її фактологічним і теоретичним наповненням не може претендувати на твір, що відбиває сучасний стан наших знань про стародавню історію Верхнього Потисся.

Примітки

¹ У географічне поняття «Верхнє Потисся» входять території, що нині опинилися у складі чотирьох держав: України (Закарпатська область), Словаччини (Східнославацький край), Угорщини (Саболч-Сатмарська область), Румунії (Сату-Марський повіт).

С. І. Пеняк, І. І. Попович, М. Ф. Потошняк, Й. В. Кобаль

Одержано 10.05.88.

ЧЕРНІГІВСЬКА СТАРОВИНА.— Чернігів: Сіверянська думка, 1992.— 147 с.

Рецензований збірник наукових праць є ще одним виданням чернігівських вчених, які протягом останніх двадцяти років плідно працюють у царині археологічного вивчення Чернігова та численних населених пунктів Чернігівської землі. За вказаний період не лише значно збільшився обсяг розкопок (порівняно з роботами Б. О. Рибаківа, В. А. Богусевича, Д. І. Бліфельда та ін.), але й зросла кількість саме місцевих археологів та їхня професійна кваліфікація. Про це, на мою думку, добре свідчить зміст збірника, який відбиває 1300-літню історію другого за значенням міста Київської Русі, а також його високий науковий рівень.

Збірник відкриває стаття відомого бельгійського слависта Ж. Бланкоффа, сама назва якої («Чернігів — суперник Києва?») нібито має дискусійний характер. Розглядаючи міський розвиток Чернігова за матеріалами його археологічного вивчення, автор доходить висновку, що «Чернігів, безсумнівно, майже не поступався метрополії» (с. 13). Це заперечувати важко, але назву статті не можна визначити вдалою, бо суперництво мало б охоплювати перш за все полі-

© О. В. СУХОБОКОВ, 1995